

КРІПОСНЕ ПРАВО В УКРАЇНІ: ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ

Доморослий Валентин

кандидат історичних наук, доцент

Уманський національний університет садівництва, Україна

Dovaevrobo63@gmail.com

На межі V – VI ст. у господарстві тогочасних суспільств відбулися кардинальні зміни, зумовлені появою і розвитком нових відносин, які в науковій літературі отримали назву феодалізм або аграрне суспільство. Найбільш характерними ознаками для нього були: особиста залежність селянина від землевласника та позаекономічний примус, протиріччя між дрібним селянським виробництвом і великим [Становлення, 2020].

На території України витоки кріпацтва датуються періодом Русі. Збірка стародавнього права «Руська Правда» (1036 р.), висвітлюючи соціальну структуру населення держави, згадує як про вищі прошарки суспільства, так і залежних людей. У літературі є різні погляди на правове положення цієї групи населення. Однак, необхідно звернути увагу на те, що суспільні низи не були однорідними: поряд з вільними існували і залежні («кріпаки»), що знаходилися в кабалі і прислужували феодалам [Руська, 2009].

Протягом XI – XIII ст. економічний та позаекономічний визиск населення посилюється і набуває антагоністичного характеру. Свідченням цього є численні сутички між представниками суспільних верхів та низів. Руська верхівка реагувала на прояви незадоволення з боку низів. Наслідком повстання у Києві 1113 р. був «Устав» Володимира Мономаха, який обмежував права феодала на закупа. Їх заборонялося бити і притягувати до відповідальності за майно феодала, якщо його втрата відбулася не з вини закупа [Соціально, 2013]. Великий князь напевне розумів, що в експлуатації верхами низів має бути якась межа і саме період його перебування на княжому столі характеризується відносним соціальним спокоєм. У своєму «Повчанні» він закликає не забувати убогих, підтримувати сиріт, захищати вдів. [Поучення, 2012]. Але, як показали подальші події, спадкоємці не прислухалися до порад свого мудрого предка.

Формувалося Феодальне право, яке заохочувало свавілля і самоуправство землевласників, відкрито закріплювало у своїх нормах переваги панівного класу, затверджувало поділ суспільства на стани і передбачало спадковість належності до певного стану [Держава, 2018].

Після занепаду Русі, значна частина українських земель переходить під вплив Польщі та Литви. 1347 р. у Польщі було видано Вислицький статут, що формував кріпацтво в польських землях Галичини та Поділля. В результаті Люблінської унії (1569 р.) Литва з Польщею та належні їм українські землі об'єдналися у Річ Посполиту. Наслідком цього, українське селянство було повністю закріпачено Литовським статутом 1588 р. До економічного гніту долучився національний та релігійний.

У новоствореній державі православна шляхта не мала таких прав як католицька, виходячи з конфесійної приналежності. У 1447 р. польський король

Казимир IV видав Віленський привілей, згідно якого українська (православна) шляхта зрівнювалася з польською (католицькою) за винятком того, що представники православної шляхти не могли служити у польському війську чи займати високі посади. Частина православних, маючи політичні амбіції, переходили у католицизм, адже це був прямий шлях до державної служби та поліпшення родинного благополуччя. Переважна більшість магнатів мала православне походження, такі як Вишневецькі, Заславські, Сангушки, Чарторийські [Українська, 2018].

Всесильна полонізована шляхта, демонструючи полякам свою відданість, жорстоко ставилася до своїх, рангом нижче православних земляків. Магнат Ярема Вишневецький «виявляв собою яскравий тип сваволі, безмірної жорстокості, панської пихи і погорди до свого рідного» (Антонович, 1971, р. 84). Наслідували магнатів у своїх звірствах і представники середньої шляхти. Прикладом може бути Самуїл Лаш, який своїм душогубством, стосовно українських селян, отримав біля 300 присудів, які йому визначали баніцію – пониження в правах [Антонович, 1971, р. 85-86]. Але ці судові рішення ніяк на нього не впливали, адже, тогочасні польські суди були безсилими проти шляхтичів та магнатів. Подібне свавілля було прямим доказом зради української верхівки своєму народові, задля задоволення своїх вузько класових інтересів.

Тогочасні реалії характеризувалися відмінностями стосунків селян та поміщиків у католицькому світі та православному. Як стверджує Ю. Винничук: «...польський мужик мав значно більше прав, ніж українець. Поляк міг піти до священника й скласти скаргу на пана. А священник міг ту скаргу й до кардинала відіслати. Не дуже це пана перелякало, але він таки ксьондза шанував і ніколи не посмів б його образити так, як це чинив із попом. Того він і за бороду смикав, і нагайкою лупцював. Іди, мовляв, скаржитися до Москви» [Винничук, 2011].

Селянсько-козацькі повстання, а особливо Хмельниччина, значно послабили феодально-кріпосницьку систему в Україні, але не знищили її. Маєтки вигнаних польських магнатів і католицької церкви перейшли під контроль «Скарбу Війська Запорозького». Чимало колишніх кріпаків отримали статус посполитих селян.

Царський уряд після 1654 р. всіляко сприяв старшині, шляхті та вищому духовництву в покріпаченні селян. На прохання старшини, гетьман К. Розумовський 22 квітня 1760 р. видав універсал, погоджений царським урядом у 1763 р. Відповідно до цього документу, селянам заборонялося переселятися на нові місця без письмового дозволу поміщиків. З 1667 р. гетьманська влада примушувала селян, що були в залежності від православних монастирів, шляхти й козацької старшини, до «звичного послушення» [Кріпацтво, 2022].

Наступне покоління козацької старшини, що вийшло з низів, заклало фундамент для функціонування стабільнішої суспільної верхівки. За часів правління гетьманів І. Самойловича (1672-1687) та І. Мазепи (1687-1709) з'явилася набагато згуртованіша група землевласників, яка за соціальним станом і способом життя наближалася до шляхетства. До складу нової шляхти входили нащадки «старої» шляхти, спадкоємці козацької старшини, які належали до

реєстру ще за часів Речі Посполитої. Нова шляхта мала свою формальну організацію – Значне військове товариство.

У XVIII ст. відбулася уніфікація структури українського і російського суспільства. Правляча верхівка Гетьманщини поступово зливалася з російською феодальною знаттю. У 1767 р. козацька еліта отримала право обирати депутатів у Законодавчу комісію та брати участь у її роботі на тих же правах, що й російські дворяни. З того часу українська старшина могла посилати своїх дітей до кадетського корпусу і товариства шляхетних дівчат. 21 квітня 1785 р. цариця видала «Грамоту на права, вольності і привілеї благородного дворянства». У ній підтверджувалися всі до того даровані права (зокрема, ексклюзивне володіння землею), дворяни звільнялися від постойв військ, тілесних покарань, їх судили тільки дворянські суди, дворянство можна було втратити лише за ганебні злочини, проте масток злочинця не міг бути конфіскований державою, а переходив спадкоємцям [Жалувана, 2017].

Дія грамоти була поширена на українську козацьку старшину, яка отримала дворянський статус.

Проте, статус дворян отримували не всі представники козацької верхівки. Чимало з них, протягом тривалого часу, шукали документальне підтвердження свого «благородного» походження. Проблема їхнього входження до дворянства була позитивно розв'язана лише в 1835 р., після указу імператора Миколи I «Про малоросійські чини, що дають право на дійсне чи спадкове дворянство». Вдруге у своїй історії, українська еліта пішла на співробітництво з окупантом, залишивши свій народ напризволяще, на поталу Російській імперії.

На межі XVIII–XIX ст. російське дворянство поповнилося польською шляхтою, внаслідок поділу Речі Посполитої. За даними Першого Всеросійського перепису населення 1897 р. в українських губерніях мешкало понад 340 тис. дворян: українці серед них становили 26%, поляки – 18%, росіяни – 50% [Темірова, 2022].

Проявом уніфікації став указ, виданий Російською царицею Катериною II 3 травня 1783 р., який привів до закріпачення селян Київщини, Брацлавщини і Поділля [Кріпацтво, 2018]. Це було друге запровадження кріпосного права на території українських земель.

Коли в Україні, вдруге, було запроваджене кріпацтво – Західна Європа його позбавлялася. Ліквідація цього ганебного стану розпочалася ще з XIV ст., з масштабної епідемії чуми, яка знищила майже половину населення Західної Європи. Селян стало менше і їхня праця високо цінувалася. Феодали активно переманювали один в одного селян, що призвело до виникнення справжнього ринку праці. Наслідком цього, було скасування кріпацтва у Франції, Англії, Західній Німеччині.

На початку XIX ст. кріпосне право залишалося лише в одній західноєвропейській країні – Австрійській імперії. Революція 1848 р. спонукала її керівництво скасувати кріпосне право, і передати у приватну власність землі, якими користувалися селяни. Ця загальноєвропейська тенденція дійшла й до Росії. У 1857–1861 рр. в імперії склалася революційна ситуація, що змусило уряд

Олександра II 19 лютого 1861 р. скасувати кріпосне право. Згідно реформи, селяни ставали особисто вільними, але за феодалами залишалося право власності на землю, та зберігалось велике поміщицьке землеволодіння. Незважаючи на те, що селяни ставали вільними, вони втрачали частину своїх земель, страждали від малоземелля та викупних платежів.

Список використаних джерел

1. Антонович В. (1971), Коротка історія козаччини. Вінніпег: Давфін. 264 с.
2. Винничук Ю. (2011), Малоросійський мазохізм. Режим доступу: <https://maidan.org.ua/arch/hist/1311018576.html>
3. Держава та право Середньовіччя. (2018), Режим доступу: <https://studies.in.ua/istorija-derzhavy-ta-prava-zarubizhnyh-krain/3992-tema-2-derzhava-ta-pravo-serednovchchya.html>.
4. Жалувана грамота Катерини II дворянству. (2017). Режим доступу: <http://history1-2017.blogspot.com/2017/02/ii.html>
5. Кріпацтво. (2018). Режим доступу: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Кріпацтво>
6. Поучення Володимира Мономаха. (2012). Ізборник. Режим доступу: <http://litorys.org.ua/pvlyar/yar09.htm>
7. Руська Правда - видатний політичний документ в історії України. (2009), Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/reports/history/4662/>.
8. Соціально-економічний розвиток Київської Русі. (2013), Класова боротьба. Режим доступу: <https://www.ebk.net.ua/Book/synopsis/istoriya/part2/033.htm>.
9. Становлення та розвиток феодальної системи господарства. (2020). Режим доступу: <https://buklib.net/books/33688/>.
10. Темірова Н. (2022), Зметені вихором революції. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/zmeteni-vykhodom-revoliutsii/>.
11. Українська аристократія від Київської Русі до Гетьманщини (2018). Режим доступу: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/news/Pages/View.aspx?MessageID=4293>

СИСТЕМА МІСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ БАНКІВ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ 2 ПОЛ. ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

Радченко Наталія Миколаївна,

д.і.н., доцент

Кафедра модерної історії України та зарубіжних країн
ДВНЗ Ужгородський національний університет», Україна

natalia.radchenko@uzhnu.edu.ua

Фінансова реформа 1860-х років привела до створення розвиненої кредитно-банківської мережі в містах Російської імперії. З огляду на це, цікавим